

ΠΛΕΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΩΝ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΠΟΡΕΙΑ

ΠΑΣΧΑΛΗ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΤΕΣ ΤΩΝ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Βιογραφικές
καὶ ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις

ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΔΙΟΡΘΩΜΕΝΗ

ΑΘΗΝΑ 1999

ΑΠΚΥ - ΟΣΔΕΛ

1η Έκδοση «Διάττων», 1989

2η Έκδοση «Γνώση», 1992

3η Έκδοση «Πορεία», 1998

4η Έκδοση «Πορεία», 1999

© Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Έκδόσεις «Πορεία», Ζωοδόχου Πηγῆς 6, Ἀθήνα 106 78

τηλ. 3831622, fax: 3824 359

ISBN 960-7043-40-5

Ὁ ιδρυτὴς τῆς κοινωνικῆς θεωρίας τοῦ Ὀφελιμισμοῦ καὶ πνευματικὸς ἡγέτης τοῦ ριζοσπαστικοῦ κινήματος στὴν Ἀγγλία Jeremy Bentham (Μπένθαμ) γεννήθηκε στὸ Λονδίνο, τὸ 1748, καὶ σὲ ἡλικία δώδεκα ἐτῶν ἔγινε δεκτὸς στὸ Κολλέγιο Queen's τῆς Ὁξφόρδης, ἀπ' ὅπου ἀποφοίτησε τὸ 1763. Στὴ συνέχεια σπούδασε νομικὰ στὸ Lincoln's Inn τοῦ Λονδίνου καὶ τὸ 1767 ἀναγορεύθηκε δικηγόρος, ἐπάγγελμα πού ἀσκοῦσε καὶ ὁ πατέρας του. Παρὰ τὸ θεωρητικὸ ἐνδιαφέρον του ὅμως καὶ τίς μελέτες του γιὰ τὸ δίκαιο, ποτὲ δὲν ἄσκησε τὸ δικηγορικὸ ἐπάγγελμα. Ἀντὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς σταδιοδρομίας ὁ Μπένθαμ ἔθεσε στὸν ἑαυτό του τὸ φιλόδοξο πρόγραμμα τῆς κριτικῆς καὶ ριζικῆς ἀναθεώρησης τῆς ἀγγλικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, γενικότερα τοῦ ἰσχύοντος συστήματος δικαίου ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἀπαρέσκειά του γιὰ τὴ σύγχρονή του νομικὴ σκέψη ἀνέκυψε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὸ δίκαιο, κατὰ τὴν παρακολούθηση (τὸ 1763) τῶν διαλέξεων τοῦ περιφημότερου Ἀγγλοῦ νομικοῦ τῆς ἐποχῆς, τοῦ William Blackstone. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ Μπένθαμ ἐπισήμανε λογικὰ σφάλματα καὶ πλάνες στὴ νομικὴ σκέψη τοῦ Blackstone καὶ ἄρχισε νὰ κρατεῖ σημειώσεις, καταγράφοντας τίς ἐντυπώσεις καὶ σκέψεις του, στίς ὁποῖες βασίστηκε ἡ μελλοντικὴ κριτικὴ του.

Τὸ 1767, μελετώντας τὰ πολιτικὰ συγγράμματα τοῦ Joseph Priestley, ὁ Μπένθαμ ἐπισήμανε τὴν ἰδέα πού ἔμελλε νὰ ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς του σκέψης, ὅτι δηλαδὴ κριτήριο ἀποτίμησης τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος κάθε χώρας θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἐπίτευξη

τῆς εὐτυχίας τῆς πλειονότητας τῶν κατοίκων της. Ἡ κριτικὴ διάθεση ἀπέναντι στὴν καθιερωμένη νομικὴ σκέψη καὶ τὸ ἰσχύον σύστημα τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοῦ δικαίου καὶ ἡ ἐπαφὴ μὲ τὰ νέα φιλοσοφικὰ ρεύματα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἰδίως μὲ τὸν σκεπτικισμό καὶ τὸν κριτικὸ ἐμπειρισμὸ τοῦ Hume καὶ μὲ τὸν ψυχολογικὸ ἡδονισμό τοῦ Ἑλβετίου, ἐνέπνευσαν στὸν Μπένθαμ τὴν ἐπιθυμία νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα ἐπιστήμη τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ δικαίου, τὴν ἐπιστήμη τῆς νομοθεσίας, μὲ τὴν ὁποία ἔλπιζε νὰ καταστεῖ ὁ «Νεῦτων τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης». Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ὁ Μπένθαμ ἀφιέρωσε ὅλες τὶς δυνάμεις του στὴ λεπτομερὴ ἔκθεση τῶν ἰδεῶν του, ποὺ καταγράφηκαν σὲ τεράστιους ὄγκους χειρογράφων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα. Ἡ ζωὴ του ὑπῆρξε κατ' ἐξοχὴν βίος θεωρητικός, ἀφιερωμένος ὅμως στὴν ἀναλυτικὴ ἐξέταση πρακτικῶν προβλημάτων τῆς συλλογικῆς συνύπαρξης. Ἡ βιογραφία του συνεπῶς δὲν διακρίνεται ἀπὸ ἀξιόλογα ἐξωτερικὰ γεγονότα καὶ δραστηριότητα, ἀλλὰ ἀποτελεῖ, ὅπως εὐστοχα χαρακτηρίστηκε, μιὰ «Ὀδύσεια ἰδεῶν».

Τὴν πρώτη συγγραφικὴ του ἐμφάνιση ὁ Μπένθαμ τὴν πραγματοποιοῖσε τὸ 1776 μὲ τὴν ἀνώνυμη δημοσίευση τοῦ ἔργου *Σπάραγμα περὶ διακυβερνήσεως* (*A Fragment on Government*), ὅπου ἐκθέτει μέρος τῶν ἐπικρίσεών του κατὰ τοῦ Blackstone. Τὸ ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς του, οἱ ἀπόψεις τοῦ Blackstone γιὰ τὸ βρετανικὸ πολίτευμα, ἔθιξε τὴν αὐταρέσκεια πολλῶν συμπατριωτῶν του καὶ τὸ ἔργο προκάλεσε ζωηρὲς συζητήσεις, ποὺ τελικὰ ἀποκάλυψαν καὶ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα. Ἡ βασικὴ ἀντίρρηση τοῦ Μπένθαμ στὸ συνταγματικὸ πολίτευμα τῆς Βρετανίας συνίστατο στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ σύστημα τῶν ἐλέγχων καὶ τῶν ἰσορροπιῶν, στὸ ὁποῖο ἐδραζόταν, τὸ ἀδρανοποιοῦσε καὶ δὲν τοῦ ἐπέτρεπε νὰ προβεῖ σὲ ἐξορθολογισμό καὶ μεταρρυθμίσεις, ποὺ ὁ Μπένθαμ θεωροῦσε ἀναγκαῖες. Γιὰ τὸ

λόγο αυτό ο Μπένθαμ διέκειτο γενικά με εὐμένεια ἀπέναντι στὰ καθεστῶτα τῆς φωτισμένης ἀπολυταρχίας πού ἐδέσποζαν σ' ἡν ἡπειρωτική Εὐρώπη.

Γιὰ ἀμεσότερη, ἐκ τοῦ σύνεγγυς, μελέτη τοῦ ἐναλλακτικοῦ αὐτοῦ πολιτικοῦ συστήματος, ὁ Μπένθαμ ἀναχώρησε τὸ 1785 γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸν ἀδελφό του Σαμουήλ, μηχανικὸ τοῦ ναυτικοῦ στὴν ὑπηρεσία τῆς αὐτοκράτειρας Αἰκατερίνης Β' τῆς Ρωσίας. Καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Ρωσία ὁ Μπένθαμ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἰταλία, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὶς παρίστριες ἡγεμονίες. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀγγλία, τὸ 1788, καὶ ἀφοῦ τὸ ἐνδεχόμενο πολιτικῆς σταδιοδρομίας ἀποκλείστηκε, ὁ Μπένθαμ ἀφιερώθηκε ἀποκλειστικά στὸ συγγραφικὸ τοῦ ἔργο καὶ στὴν προώθηση τῶν μεταρρυθμιστικῶν του σχεδίων, μὲ τὰ ὁποῖα ἐπεδίωκε νὰ ἐπιτύχει τὴν εἰσαγωγὴ ἑνὸς ἀπλοποιημένου, ἀνθρωπιστικοῦ καὶ λογικὰ συνεποῦς συστήματος δικαίου.

Τὸ 1789 ἐξέδωσε τὸ πιὸ σημαντικὸ φιλοσοφικὸ τοῦ ἔργο, *Εἰσαγωγὴ στὶς ἀρχές τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς νομοθεσίας* (*An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*), ὅπου ἐκθέτει τὶς βασικὲς ἀρχές τῆς φιλοσοφικῆς του ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς του φιλοσοφίας. Στὸ ἔργο αὐτὸ εἰσάγει τὴν ἀρχὴ τῆς ὠφελιμότητος. Ἡ ὠφελιμότητα ὀρίζεται ὡς ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἡδονῆς καὶ ἡ ἐλαχιστοποίηση τοῦ πόνου. Σὲ συνάρτηση μὲ τὴν καθολικότητα τῆς ἀρχῆς τῆς ὠφελιμότητος ὁ Μπένθαμ ἀπορρίπτει ὡς ἐμπειρικὰ ἀβάσιμες καὶ λογικὰ περιττὲς τὶς ἔννοιες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τὶς κλασικὲς δηλαδὴ ἀρχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ πού εἶχε καθιερώσει ὁ Λόκ. Σύμφωνα μὲ τὸν Μπένθαμ, ἡ ἀρχὴ τοῦ δικαίου δὲν συνιστᾷ τίποτε ἄλλο παρὰ ἀναπόδεικτη μεταφυσικὴ μεταγραφὴ ἀπλούστερων λειτουργικῶν τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας, πού συνδέονται μὲ τὰ αἰσθήματα τῆς συμπάθειας καὶ τῆς ἀντιπάθειας. Ἡ ἔννοια τῶν ἀτο-

μικῶν δικαιωμάτων δὲν ἔχει νόημα παρὰ σὲ σχέση μετ' τῇ λειτουργίᾳ τῆς ἀρχῆς τῆς ὠφελιμότητος. Ἡ τελευταία καθορίζει τὰ κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, τὴν ἐπιλογὴν τῶν ἀνθρώπων νὰ ζήσουν σὲ κοινωνίες καὶ τῇ βούλησίν τοὺς νὰ σέβονται ὅ,τι σὲ μεταφυσικὸ ἐπίπεδο θεωρεῖται δίκαιο καὶ δικαιώματα τῶν ἄλλων. Ἐπιπρόσθετα πρὸς τὴν ὠφελιμιστικὴν κριτικὴν τῶν ἐννοιῶν τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ Μπένθαμ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐφαρμόσει στὴ νομοθεσίαν, τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν πολιτικὴν τὴν ἀρχὴν ποὺ ἐρανίστηκε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἰταλοῦ νομικοῦ Cesare Beccaria ἀναφορικὰ πρὸς τὴν ἐπίτευξιν τῆς «μεγίστης δυνατῆς εὐτυχίας τοῦ μέγιστου ἀριθμοῦ».

Ἡ ἔκρηξιν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τὸ ἴδιον ἔτος προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ μετ' τὴ δημοσίευσιν μεταρρυθμιστικῶν φυλλαδίων ἀποπειράθηκε νὰ διατυπώσῃ τις ἀπόψεις του σχετικὰ μετ' τὸν ἐξορθολογισμό τῶν θεσμῶν τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας. Τὸ 1792 ἡ Γαλλικὴ Ἐθνοσυνέλευσις τὸν ἀνακήρυξε ἐπίτιμον πολίτην τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Κύριον ἔργον τοῦ Μπένθαμ ὅμως τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γίνεται τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεως τῆς ἀγγλικῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, σύμφωνα μετ' τις ἀρχὰς τοῦ Beccaria. Τὸ μεγαλύτερον βάρος τῆς προσπάθειας αὐτῆς τὸ ἀπορρόφησε τὸ σχέδιον μεταρρυθμίσεως τοῦ σωφρονιστικοῦ συστήματος, ποὺ κατέληξε στὴ δημοσίευσιν τῆς πρότασιν γιὰ μιὰ πρότυπὴ φυλακὴ. Τὸ σχέδιον αὐτὸ ὁ Μπένθαμ τὸ ὀνόμασε *Πανοπτικόν* (1791).

Τὸ *Πανοπτικόν* πῆρε τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὴ μέθοδον ἐπιτήρησιν τῶν φυλακισμένων ποὺ προτείνει ὁ Μπένθαμ. Ἡ φυλακὴ ἔχει σχῆμα κυκλικόν, μετ' τὰ κελιά τῶν κρατουμένων ἀνοιχτὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ χώρου, ὥστε ἓνας μοναδικὸς δεσμοφύλακας ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ κύκλου νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτηρεῖ τὴ συμπεριφορὰ συγχρόνως ὅλων τῶν τροφίμων τῆς φυλακῆς. Αὐτὴ ἡ διαρκὴς ἐπιτήρησις, πιστεύει ὁ Μπένθαμ, θὰ

έθίσει σταδιακά τούς φυλακισμένους σέ κόσμια καί χρηστή συμπεριφορά, έπιτυγχάνοντας έτσι τήν ήθική τους ανάμóρφωση.

Μέ τó σχέδιο τοῦ Πανοπτικοῦ ó Μπένθαμ δοκίμασε νά άντιταχθεῖ στό σύστημα τοῦ έκτοπισμοῦ τῶν βαρυποινιτῶν στήν Αὐστραλία, πού εἶχε έγκαινιαστεῖ τó 1784 καί τó óποιο θεωροῦσε άπάνθρωπο. Ἡ προσπάθειά του ὁμως γιά έπίσημη υιοθέτηση τῆς πρότυπης φυλακῆς του άπέτυχε καί οἱ σχετικές προτάσεις του άπορρίφθηκαν όριστικά τó 1808 άπό τήν άγγλική κυβέρνηση. Ἡ έμπειρία αὐτή τόν άπάλλαξε άπό πολλές άφελεῖς πολιτικές προσδοκίες, πού εἶχε συντηρήσει ὡς τότε, καί τόν προδιάθεσε εὐνοϊκότερα πρὸς τó ριζοσπαστικό κίνημα τῆς έποχῆς, πού ζητοῦσε ριζικές μεταρρυθμίσεις τοῦ άγγλικοῦ πολιτικοῦ συστήματος.

Ἡ στροφή τοῦ Μπένθαμ πρὸς τόν πολιτικό ριζοσπαστισμό συντελέστηκε στά 1809-1810 καί σύντομα τόν καθιέρωσε ὡς τήν ήγετική πνευματική φυσιογνωμία τοῦ κινήματος. Στά πλαίσια τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ κινήματος, ó Μπένθαμ συνεργάστηκε στενά μέ τόν James Mill καί τόν νεαρό τότε John Stuart Mill. Τήν περίοδο αὐτή ó Μπένθαμ δημοσιεύει πολλά μεταρρυθμιστικά φυλλάδια, ιδίως κατá τῶν περι λιβέλου νόμων, κατá τῶν ποικίλων περιορισμῶν τῆς έλευθερίας τοῦ λόγου, κατá τῆς ὕπαρξης έπίσημης θρησκείας καί έκκλησίας. Θεμελιῶδες αίτημα τοῦ ριζοσπαστικοῦ κινήματος ἦταν ἡ μεταρρύθμιση τοῦ έκλογικοῦ συστήματος καί τοῦ συστήματος τῆς κοινοβουλευτικῆς έκπροσώπησης, γιά νά άνατραπεῖ ἡ όλιγαρχική δομή τοῦ άγγλικοῦ πολιτεύματος καί νά έπιτευχθεῖ ἡ άντιπροσώπευση τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ. Ὁ Μπένθαμ ὕποστήριξε ένθερμα τó αίτημα αὐτό καθώς καί άλλα ριζοσπαστικά μέτρα, ὅπως ἡ καθολική ψηφοφορία, έτήσιες έκλογές τοῦ Κοινοβουλίου, κατοχύρωση τῆς ὕπεροχῆς τῆς νομοθετικῆς άπέναντι στήν έκτελε-

στική έξουσία κλπ. 'Ολοκληρωμένη θεωρία τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας ὁ Μπένθαμ διατύπωσε στὸ ἔργο *Συνταγματικός Κώδικας* (*Constitutional Code*), τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε τὸ 1830, δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του (1832).

Ἡ σύνδεση μὲ τὸ ριζοσπαστικὸ κίνημα ἐξασφάλισε στὶς ἰδέες τοῦ Μπένθαμ εὐρεία ἀπήχηση μεταξὺ τῶν φιλελεύθερων καὶ προοδευτικῶν πνευμάτων τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα καὶ συνέβαλε στὴν ἐπίτευξη σημαντικῶν πρακτικῶν ἀποτελεσμάτων, ποὺ κατὰ κανόνα σπανιότατα προκύπτουν ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ στοχασμό. Οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Μπένθαμ συνέβαλαν σημαντικὰ στὴν ἐπίτευξη τῶν δύο μεγάλων πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, τοῦ 1832 καὶ τοῦ 1867, ποὺ ἱκανοποίησαν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τὰ ὁποῖα εἶχε προβάλει κατὰ καιροὺς ὁ πνευματικὸς ἡγέτης τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ πολιτικοῦ ριζοσπαστισμοῦ. Στὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Μπένθαμ συνέβαλε οὐσιαστικὰ ἡ ἱδρυση τοῦ περιοδικοῦ *Westminster Review*, τὸ 1824, καὶ τοῦ νέου Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου (*University College*), τὸ 1827-1828, ὅπου πρῶτος καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου διορίστηκε ὁ John Austin, ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ὀνομαστοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Μπένθαμ.

Τὸ 1788 ὁ Μπένθαμ γνωρίστηκε μὲ τὸν Ἑλβετὸ πάστορα καὶ συγγραφέα Pierre Etienne Louis Dumont, ὁ ὁποῖος μελέτησε μὲ ἐνθουσιασμό τὸ ἔργο του καὶ τὸ 1802 ἐξέδωσε στὸ Παρίσι μιὰ τρίτομη ἐπιτομὴ τῶν βασικῶν ἰδεῶν τοῦ Μπένθαμ μὲ τὸν τίτλο *Traité de législation civile et pénale*. Ἡ ἔκδοση αὐτή, ὅπως ἀναγνώρισε ὁ ἴδιος ὁ Μπένθαμ, τοῦ ἐξασφάλισε μεγαλύτερη φήμη ἀπὸ ὅ,τι τὸ σύνολο τοῦ ὑπόλοιπου ἔργου του καὶ τὸν ἔκανε εὐρύτατα γνωστὸ στοὺς φιλελεύθερους καὶ μεταρρυθμιστικοὺς κύκλους τόσο στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη ὅσο καὶ στὸν νέο κόσμο. Οἱ ἰδέες τοῦ Μπένθαμ, γιὰ τὴν ποινικὴ δικαιοσύνη

ιδίως, είχαν σημαντική ἀπήχηση στὴ νεότευκτη δημοκρατία τῶν ΗΠΑ, ἐνῶ οἱ πολιτικές του ἀπόψεις ἐπηρέασαν σημαντικά τοὺς φιλελεύθερους ἐπαναστάτες στὴν Ἰβηρική χερσόνησο καὶ στὴ Λατινικὴ Ἀμερική.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔδειξε ὁ Μπένθαμ γιὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ὑπῆρξε μέλος τοῦ φιλελληνικοῦ κοιμιτάτου τοῦ Λονδίνου καὶ οἱ πολιτικές του ιδέες γνώρισαν ἀξιόλογη αἴγλη στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Ὁ Μπένθαμ κατὰ καιροὺς ἀλληλογράφησε μὲ κορυφαίους ἐκπροσώπους τοῦ ἐλληνικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγώνα, ὅπως μὲ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραή, τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, τὸν Θεόδωρο Νέγρη καὶ τὸν Ὀδυσσεά Ἀνδρουῦτσο. Οἱ ὁπαδοί του μεταξὺ τῶν φιλελλήνων ἐργάστηκαν γιὰ τὴ διάδοση τῶν ιδεῶν του στὴν Ἑλλάδα, ἰδίως μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν *Ἑλληνικῶν Χρονικῶν*, ποὺ ἐκδίδονταν στὸ Μεσολόγγι. Ἑλπίδα καὶ ἐπιδίωξη τοῦ Μπένθαμ καὶ τῶν ὁπαδῶν του ἦταν νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ιδεῶν του στὴν πολιτειακὴ ὀργάνωση τοῦ νέου κράτους. Πρὸς τὸν σκοπὸ αὐτὸ ὁ Μπένθαμ σχολίασε τὸ *Προσωρινὸ Πολίτευμα* τῆς Ἐπιδαύρου καὶ πρότεινε στὸν Κοραή, νὰ μεταφράσει τὰ ἔργα του στὰ ἐλληνικά. Τελικὰ δημοσιεύθηκε δίτομη ἐλληνικὴ μετάφραση τῆς ἔκδοσης τοῦ Dumont ἀπὸ τὸν Γ. Ἀθανασίου (τόμ. Α': *Περὶ νομοθεσίας ἰδιωτικῆς καὶ ποινικῆς*, Αἴγινα 1834, τόμ. Β': *Περὶ νομοθεσίας τῶν δικαιωμάτων καὶ ποινικῶν νόμων*, Ἀθήνα 1842).

Ὁ ὠφελιμισμὸς ὡς κοινωνικὴ φιλοσοφία καὶ οἱ πολιτικές ἀπόψεις τοῦ Μπένθαμ ὡς πρακτικὴ ἔκφραση αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας εἶναι εὐκόλο νὰ παρεξηγηθοῦν. Πράγματι οἱ παρεξηγήσεις καὶ οἱ συχνὰ ἄδικες ἐπικρίσεις ὑπῆρξαν πολλὲς καὶ προῆλθαν ἀπὸ

τρεῖς κυρίως πηγές. Πρώτη πηγή παρεξηγήσεων ὑπῆρξαν τὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Μπένθαμ. Τὸ ξηρὸ καὶ κουραστικό του ὕφος, ἡ ὑπερβολικὰ ἐξαντλητικὴ ἔκθεσις τῶν ἀπόψεών του καὶ ἡ μέχρι μονομανίας ἐπιμονὴ στὰ κείμενά του γιὰ τὴ ρύθμιση καὶ τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν τῶν πολιτικῶν διευθετήσεων ποὺ προτείνει, ἀπωθοῦν τὸν ἀναγνώστη καὶ συχνὰ τοῦ προκαλοῦν σκωπτικὴ διάθεσις. Ὡς πρὸς τὴ μονομανία του μὲ τίς λεπτομέρειες τῶν θεσμικῶν ρυθμίσεων ὁ Μπένθαμ συναγωνίζεται τὸν γέροντα Πλάτωνα τῶν *Νόμων*, χωρὶς νὰ διαθέτει τὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου ποὺ συναρπάζει τὸν ἀναγνώστη.

Ἡ δευτέρα πηγὴ παρεξηγήσεων τοῦ ἔργου τοῦ Μπένθαμ εἶναι ἡ δομὴ τῶν πολιτικῶν του ἐπιχειρημάτων. Ἡ ἀρχικὴ εὐμένειά του πρὸς τὴν «πεφωτισμένην δεσποτεία», ἡ τάσις του νὰ προτείνει κοινωνικὰς ρυθμίσεις ποὺ συνεπάγονται τὴ στενὴ ἐπιτήρηση καὶ τὴν τιθάσευση τῆς συμπεριφορᾶς μὲ τὴ χειραγώγησις τῶν παθῶν τοῦ ἀτόμου, δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι τὸ πολιτειακὸ του ἰδεῶδες εἶναι ἡ ἀναμόρφωσις τῆς κοινωνίας κατὰ τὸ πειθαρχικὸ πρότυπο τοῦ *Πανοπτικοῦ*. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν συνάδει πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἠθικὰ αὐτόνομου καὶ πολιτικὰ ὑπεύθυνου ἀτόμου, ποὺ εἶναι φορέας ἀναπαλλοτρίωτων ἐλευθεριῶν καὶ αὐτοκαθοριζόμενης βούλησις στὶς πολιτικὰς του ἐπιλογάς.

Ἡ τρίτη τέλος πηγὴ παρεξηγήσεων συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴ ὑπόστασις τῆς ὠφελιμιστικῆς κοινωνικῆς θεωρίας. Ὁ ὠφελιμισμός, μὲ τὴ λογικὴ τῆς ἀποφυγῆς τοῦ πόνου καὶ τῆς ἐπιδίωξις τῆς ἡδονῆς, δὲν ἀφίσταται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ τῶν σκοπιμοτήτων. Ἡ ἠθικὴ του φυσιογνωμία καθορίζεται ἀπὸ τὴ λογικὴ τῆς ἰδιοτέλειας, ἐνῶ τὸ αἷτημα τῆς μέγιστης δυνατῆς εὐδαιμονίας τοῦ μέγιστου ἀριθμοῦ μπορεῖ νὰ ἀποβεῖ ἰσοπεδωτικὸ ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα τῶν ἐπὶ μέρους προσώπων. Σὲ τελευταία ἀνάλυσις, ὁ ὠφελιμισμὸς ὡς ἠθικὴ θεωρία, ποὺ κρίνει κατ' ἐξοχὴν μὲ

κριτήριο τις συνέπειες και όχι την ὀρθότητα τῶν πράξεων, παραμένει ἠθικὴ ἑτεροπροσδιορισμένη καὶ ἀδυνατεῖ νὰ ἐκφράσει αὐτόνομες ἠθικὲς ἀξίες. Ἡ ἠθικὴ λογικὴ τοῦ ὠφελιμισμοῦ ἀποτελεῖ τὸν ἀντίποδα τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς.

Οἱ ἐπικρίσεις αὐτὲς δὲν εἶναι ἀβάσιμες. Ἀπεναντίας, ἀναδεικνύουν σοβαρὰ προβλήματα τῆς σκέψης τοῦ Μπένθαμ καὶ τῆς ὠφελιμιστικῆς φιλοσοφίας γενικότερα. Ἀποτελοῦν δὲ παρεξηγήσεις μόνο ὡς πρὸς τὴ στάθμιση τῶν προθέσεων τοῦ Μπένθαμ. Ἡ ἀξιολόγηση ὁμῶς τῆς πολιτικῆς του σκέψης δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ οὔτε σὲ συνάρτηση μὲ τις προθέσεις του, ποὺ ἦταν ὅπωςδῆποτε ἀγαθὲς καὶ φιλάνθρωπες, οὔτε σὲ σχέση μὲ τις συνέπειες τῶν ιδεῶν του, ποὺ ὑπῆρξαν ἐξίσου ἀγαθὲς καὶ εὐεργετικὲς μὲ τις μεταρρυθμίσεις ποὺ προώθησαν. Ἡ ἀξιολόγηση μᾶλλον μπορεῖ νὰ ἐπιχειρηθεῖ σὲ σύγκριση πρὸς τις διαζευκτικὲς πολιτικὲς δυνατότητες ποὺ μπορεῖ νὰ ἀντιπαραβληθοῦν πρὸς τὸν ὠφελισμό. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ὁ ὠφελιμισμὸς φαίνεται νὰ διαθέτει τὸ πλεονέκτημα τῆς καλόπιστης προσήλωσης στὶς πρακτικὲς ἀνάγκες καὶ στὴν εὐημερία τῶν ἀτόμων καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐντυπωσιακὴ του πίστη στὴ δημοκρατικὴ μέθοδο, ὡς τὴν προσφορότερη προσέγγιση γιὰ τὴν προώθηση αὐτῶν τῶν αἰτημάτων. Παρὰ τὴ θεωρητικὴ ἀδυναμία τῆς ἠθικῆς του ἐπιχειρηματολογίας, ὁ ὠφελιμισμὸς μὲ τὴν πρακτικὴ του λογικὴ διαθέτει τὴ δυνατότητα ν' ἀποφεύγει τὴν ἀκαμψία, τὸν δογματισμὸ καὶ τὸν φανατισμὸ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἐσωτερικὴ του ἐξέλιξη τόσο στὴ σκέψη τοῦ Μπένθαμ ὅσο καὶ στὴ σκέψη τοῦ πνευματικοῦ του συνεχιστῆ Τζῶν Στιούαρτ Μίλλ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὕτῃ ὁ ὠφελιμισμὸς ἐμφανίζεται νὰ παρέχει τὴν ἠθικὴ βάση σὲ μορφὲς πολιτικῆς ὀργάνωσης ποὺ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες, χωρὶς νὰ ἐμπεριέχουν τοὺς κινδύνους ἐκείνους πρὸς τὴν ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ποὺ συνυπάρχουν μὲ θεωρητικὲς συλλήψεις λιγότερο

πεζές και πιο ριζοσπαστικές στις προσδοκίες της ανθρώπινης
και κοινωνικής αναμόρφωσης.

ΑΠΚΥ - ΟΣΔΕΛ

Γιός του James Mill, ήγετικού στελέχους του ριζοσπαστικού μεταρρυθμιστικού κινήματος στην 'Αγγλία, ο John Stuart Mill (Τζών Στιούαρτ Μίλλ) γεννήθηκε τὸ 1806 καὶ ὑποβλήθηκε ἀπὸ μικρὸς σὲ αὐστηρὴ ἐκπαιδευτικὴ ἀγωγή μετὰ βάση τις ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὠφελιμισμοῦ τοῦ Jeremy Bentham, τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας Mill ἦταν στενὸς συνεργάτης. Σὲ ἡλικία τριῶν ἐτῶν ὁ Τζών Στιούαρτ ἄρχισε τὴν ἐκμάθηση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ σὲ ἡλικία ὀκτῶ ἐτῶν τῶν λατινικῶν. Ὅλη του ἡ ἐκπαίδευση ἦταν ἀποκλειστικὰ ἰδιωτικὴ ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ πατέρα του. Τὸ ἐκπαιδευτικὸ του πρόγραμμα περιλάμβανε ἐπίσης γεωμετρία καὶ ἄλγεβρα καθὼς καὶ ἀριστοτελικὴ λογικὴ, πολιτικὴ οἰκονομία καὶ τις ἀρχές τοῦ ὠφελιμισμοῦ. Σὲ ἡλικία δεκαπέντε ἐτῶν, ἔχοντας ὀλοκληρώσει τὴν ἀγωγή του, ἐμφανίστηκε ὡς θιασώτης τῶν ἀπόψεων τοῦ Μπένθαμ γιὰ πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις, μετὰ ἄρθρα καὶ ἐπιστολές σὲ ἐφημερίδες. Στὰ 1820-21 παρέμεινε στὴ Γαλλία, κοντὰ στὸν ἀδελφὸ τοῦ Μπένθαμ, Σαμουήλ.

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν 'Αγγλία, τὸ 1822, προσλήφθηκε ὡς γραφέας στὴ διοίκηση τῆς 'Εταιρείας τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν, τοῦ ὁργανισμοῦ δηλαδὴ μέσω τοῦ ὁποίου ἡ Βρετανία ἀσκοῦσε ἔμμεσα τὴ διακυβέρνηση τῶν κτήσεών της στὴν ἀχανὴ ἀσιατικὴ περιοχὴ. Στὴν 'Εταιρεία τῶν 'Ανατολικῶν 'Ινδιῶν ὁ Μίλλ σταδιοδρόμησε ἀνεβαίνοντας ὅλες τις βαθμίδες τῆς διοικητικῆς ἱεραρχίας ὡς τὴν κρατικοποίηση τῆς 'Εταιρείας τὸ 1858, ὅποτε προτίμησε νὰ ἀφυπηρετήσῃ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ δραστηριότητα τοῦ Μίλλ ἀπορροφᾶται κατὰ τὸ μέγιστο μέ-

ρος της στην «Ώφελιμιστική Έταιρεία», πού ίδρυσε τὸ 1822 μὲ σκοπὸ τὴν προώθηση τῶν προγραμμάτων τοῦ Μπένθαμ. Παράλληλα ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια καὶ τὴ δημοσίευση χειρογράφων τοῦ Μπένθαμ.

Μετὰ τὴν ἔντονη μορφωτικὴ καὶ πολιτικὴ δραστηριότητα τῆς πρώτης του νεότητος, ὁ Μίλλ μετέπεσε, σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν, σὲ βαθιὰ μελαγχολία καὶ ἔντονη ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὶς θεωρητικὲς βεβαιότητες πού τὸν εἶχαν συναρπάσει μέχρι τότε. Ἡ φάση αὐτὴ τῆς βασανιστικῆς ἐσωστρέφειας διήρκεσε ἀπὸ τὸ 1826 ἕως περίπου τὸ 1830. Στὴν περίοδο αὐτὴ οἱ ἀμφιβολίες του τὸν ἔσπρωξαν σὲ ἀναζητήσεις πρὸς πολλὰς κατευθύνσεις τῆς σύγχρονης του σκέψης καὶ εὐαισθησίας, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐντυπωσιακὴ διεύρυνση τοῦ διανοητικοῦ ὀρίζοντα πού εἶναι αἰσθητὴ στὴ μεταγενέστερη σκέψη του. Οἱ ἀναζητήσεις αὐτὲς τὸν ἔφεραν σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ ρομαντικὴ ποίηση τοῦ Wordsworth καὶ τοῦ Coleridge, μὲ τὸν οὐτοπικὸ σοσιαλισμὸ τοῦ Saint Simon καὶ τὴν κοινωνιολογικὴ θεωρία τοῦ Auguste Comte. Μὲ τὰ ἀνοίγματα αὐτὰ προσπάθησε νὰ ἀναπληρώσει ἐκεῖνο πού θεωροῦσε τὴ βασικότερη ἔλλειψη τῆς ἀναλυτικῆς θεωρίας τοῦ Μπένθαμ, τὴν ἀπίσχυανση καὶ οὐσιαστικὰ τὴν ἐξαφάνιση τῆς συγκινησιακῆς καὶ τῆς ἐσώτερης πνευματικῆς ζωῆς.

Τὸ 1831 ὁ Μίλλ γνωρίστηκε μὲ τὴν Harriet Taylor, σύζυγο τοῦ πλούσιου ἐμπόρου Τζὼν Taylor. Μὲ τὴν κυρία Taylor, τὴν ὁποία βαθύτατα ἐθαύμαζε, ὁ Μίλλ συνδέθηκε μὲ θερμὴ πνευματικὴ φιλία πού κράτησε εἴκοσι χρόνια. Τὸ 1851, τρία χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Τζὼν Taylor, ὁ Μίλλ νυμφεύθηκε τὴν Χάριετ Taylor, καὶ ἔζησαν μαζὶ ὡς τὸ θάνατο ἐκείνης, τὸ 1858. Σύμφωνα μὲ παραδοχὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Μίλλ, στὴν *Αὐτοβιογραφία* του (1873), ἡ ἐπίδραση τῆς κυρίας Μίλλ, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος θεωροῦσε ἰδιοφυΐα, ὑπῆρξε ἰδιαίτερα γόνιμη στὴ σκέψη του καὶ πηγὴ τῶν καλύτερων ιδεῶν του.

Στὰ 1835 ὁ Μίλλ ἐγίνε ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ ὀργάνου τοῦ ἀγγλικοῦ ριζοσπαστικοῦ μεταρρυθμιστικοῦ κινήματος *London Review*, ἐνῶ μεταξὺ 1836 καὶ 1840 ἐξέδωσε, ὡς ἰδιοκτήτης, τὴν ἐπιθεώρηση *London and Westminster Review*. Στὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ τοῦ ἔχουν κωδικοποιηθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δικές του ἀπόψεις, κείμενα ὅλων τῶν πρωταγωνιστῶν τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ κινήματος καὶ τῶν φιλελεύθερων στοχαστῶν τῆς ἐποχῆς.

Τὸ 1862 ὁ Μίλλ, συνοδευόμενος ἀπὸ τὴν κόρη τῆς συζύγου του Helen Taylor, ἐπισκέφθηκε τὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1865 ἐξελέγη βουλευτὴς τῆς περιφέρειας τοῦ Westminster μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ριζοσπαστικῆς πτέρυγας τῶν Φιλελευθέρων. Ἄν καὶ ἀρνήθηκε νὰ προβεῖ σὲ ὁποιαδήποτε προεκλογικὴ δραστηριότητα ἢ νὰ ἀναλάβει ὁποιαδήποτε προεκλογικὴ δαπάνη, ἀλλὰ δέχθηκε ἀπλῶς νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἐρωτήσεις τῶν ψηφοφόρων του, ὁ Μίλλ ἐξελέγη στὴ Βουλὴ τῶν Κοινοτήτων μὲ ἀξιοσημείωτη πλειοψηφία ἔναντι τοῦ συντηρητικοῦ τοῦ ἀντιπάλου. Μεταξὺ τῶν πολιτικῶν φίλων καὶ ὑποστηρικτῶν του τὴν περίοδο αὕτῃ ἦσαν ὁ λόρδος καὶ ἡ λαίδη Amberley, γονεῖς τοῦ Bertrand Russell, τοῦ ὁποίου ὁ Μίλλ ἐγίνε ἀνάδοχος τὸ 1872. Στὸ κοινοβούλιο παρέμεινε γιὰ μιὰ μόνο περίοδο, ἕως τὸ 1868, ὁπότε μετὰ τὴν ἐκλογικὴ του ἥττα, ἀποσύρθηκε στὴν Ἀβινιὸν τῆς Νότιας Γαλλίας, ὅπου βρισκόταν ὁ τάφος τῆς συζύγου του. Πέθανε πέντε χρόνια ἀργότερα στὴν Ἀβινιόν.

Ὁ Μίλλ εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τοῦ στρατευμένου διανοούμενου, τοῦ ὁποίου πρωταρχικὴ μέριμνα εἶναι ἡ συμμετοχὴ στὴ διαπάλη τῶν ἰδεῶν μέσω τῆς συγγραφῆς. Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο εἶναι ἐκτενέστατο καὶ πολυσχιδὲς καὶ καλύπτει εὐρύτατο φάσμα θεμάτων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὀγκῶδες, δημοσιογραφικοῦ, δοκιμιογραφικοῦ καὶ βιβλιοκριτικοῦ χαρακτήρα, ἔργο του, ἡ συμβολὴ του ὑπῆρξε σημαντικὴ στοὺς τομεῖς τῆς φιλο-

σοφίας, τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἰδίως τῆς πολιτικῆς θεωρίας. Τὸ σπουδαιότερο φιλοσοφικό του σύγγραμμα εἶναι τὸ *Σύστημα Λογικῆς* (*System of Logic*, 2 τόμοι, 1843), καρπὸς ὑπερδεκαετοῦς προπαρασκευῆς, ποὺ γνώρισε ὁκτὼ ἐκδόσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ Μίλλ. Τὸ ἔργο αὐτὸ συνδέει ὀργανικὰ τὸν Μίλλ μὲ τὴν παράδοση τοῦ βρετανικοῦ φιλοσοφικοῦ ἐμπειρισμοῦ, ποὺ ἔχει τὶς καταβολές του στὴ γνωσιολογία τοῦ Locke καὶ ἔλαβε νέα ὥθηση μὲ τὸν σκεπτικισμό τοῦ Hume. Ὁ Μίλλ ἐπιμένει στὴν ἐμπειρικὴ προέλευση τῆς γνώσης καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐπεξεργαστεῖ λογικὰ κριτήρια γιὰ τὴν καταπολέμηση κάθε λογῆς δογματισμοῦ.

Στόχος τοῦ Μίλλ στὸ *Σύστημα Λογικῆς* εἶναι νὰ ἐπεξεργαστεῖ μιὰ θεωρία τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης καὶ νὰ ὀριοθετήσῃ τὴ μέθοδο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ὥστε νὰ πλήξῃ ὀριστικὰ τὶς διάφορες μορφές αὐθαιρεσίας καὶ ὑποκειμενισμοῦ στὴν ἀναζήτηση τῆς γνώσης, ὅ,τι ἀποκαλεῖ «διαισθητισμόν» (intuitionism). Οἱ ἐπιστῆμες, κατὰ τὸν Μίλλ, διακρίνονται σὲ παραγωγικές (deductive) ὅπως π.χ. ἡ ἀστρονομία, ἰδίως μετὰ τὴ διατύπωση τῶν νόμων τοῦ Νεύτωνα, καὶ σὲ πειραματικές (experimental), ὅπως π.χ. ἡ χημεία. Ἐπιδίωξη ὅλων τῶν ἐπιστημῶν, κατὰ τὸν Μίλλ, θὰ πρέπει νὰ εἶναι νὰ καταστοῦν παραγωγικές, δηλαδὴ νὰ φτάσουν σὲ ἓνα ἐπίπεδο καθαροῦ λογισμοῦ μὲ βάση γενικοὺς νόμους. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια ἡ παραγωγή δὲν εἶναι ἡ ἀντίθεση τῆς ἐπαγωγῆς ἀλλὰ ἡ τελικὴ ὀλοκλήρωση πρὸς τὴν ὁποία κατατείνουν ὅλες οἱ ἐπαγωγικὲς καὶ πειραματικὲς γνωστικὲς προσεγγίσεις. Ἐπιδίωξη τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι ἡ ἐπίτευξη τῆς βεβαιότητος, πάνω στὴν ὁποία θεμελιώνονται οἱ γενικοὶ νόμοι ποὺ καθορίζουν τὴ λειτουργία τῶν φαινομένων. Ἡ σημασία ποὺ ἀποδίδει στὴ διατύπωση γενικῶν νόμων στρέφει ἀναγκαστικὰ τὸν Μίλλ στὴ διερεύνηση τοῦ ζητήματος τῆς

αιτιότητας καὶ τὸν ὁδηγεῖ σὲ ἀπόπειρες ὀρισμοῦ τῆς ἔννοιας τῆς αἰτίας, μὲ ἀποτέλεσμα βέβαια νὰ δεχθεῖ τὰ πυρὰ τῆς κριτικῆς ποὺ πῆγαζε ἀπὸ τὴν καταλυτικὴ ἀπόρριψη τῆς ἔννοιας ἀπὸ τὸν Hume.

Στὴν ἀπόπειρά του νὰ καθορίσει τὸν χαρακτήρα τῶν πραγματικῶν ἐπιστημονικῶν νόμων καὶ νὰ τοὺς διακρίνει ἀπὸ τὶς ἀπλὲς ἐμπειρικὲς διαπιστώσεις, ὁ Μίλλ διατύπωσε τὶς περίφημες τέσσερις μεθόδους τῆς πειραματικῆς ἢ ἐπαγωγικῆς ἔρευνας, ποὺ, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας, ἀποτελοῦν ἀκριβέστερη διατύπωση τῆς ἐμπειρικῆς λογικῆς τοῦ Francis Bacon. Οἱ τέσσερις μέθοδοι, ποὺ ἀποβλέπουν στὴν ἀνακάλυψη καὶ ἀπόδειξη αἰτιακῶν σχέσεων, εἶναι: (α) ἡ μέθοδος τῆς συμφωνίας (method of agreement)· (β) ἡ μέθοδος τῆς διαφορᾶς (method of difference)· (γ) ἡ μέθοδος τῶν ὑπολοίπων (method of residues)· καὶ (δ) ἡ μέθοδος τῶν συνακόλουθων μεταβολῶν (method of concomitant variations). Μὲ τὴ συστηματικὴ διατύπωση τῶν κανόνων τῆς ἐπαγωγικῆς μεθόδου ὁ Μίλλ μπορεῖ ἀνεπιφύλακτα νὰ θεωρηθεῖ ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ τῆς ἐπαγωγικῆς λογικῆς τὸν δέκατο ἔνατο αἰῶνα.

Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ αὐθαιρεσία καὶ ὁ δογματισμός, μὲ τὶς ὁλέθριες κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς του συνέπειες, ὁ Μίλλ ἐπίστευε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση ποὺ διατυπώνει στὸ *Σύστημα Λογικῆς* ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ σὲ ὅ,τι ὀνόμαζε «ἠθικὲς ἐπιστῆμες», στὶς ἐπιστῆμες δηλαδὴ τῆς ἀνθρώπινης φύσης (ψυχολογία) καὶ τῆς κοινωνίας. Γιὰ τὴν τελευταία υἱοθέτησε τὸν ὄρο κοινωνιολογία, ποὺ εἶχε ἐπινοήσει ὁ Auguste Comte. Ἄν καὶ στὴν ψυχολογία ὁ Μίλλ ἀκολουθεῖ τὴν μᾶλλον ἀπλουστευτικὴν ἀνάλυση ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὴ θεωρία τῶν συνειρμῶν (associationism), τὸ πραγματικὸ του μέλημα εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν σχέσεων μεταξὺ ψυχολογίας καὶ κοινωνιολογίας. Αὐτὸ

ἴσως ἀποτελεῖ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο τῆς θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν ποὺ προτείνει ὁ Μίλλ. Στόχος του καταλήγει νὰ γίνεи μιὰ ἀπόπειρα νὰ συλλάβει καὶ νὰ διατυπώσῃ ὁρισμένους γενικοὺς κανόνες λειτουργίας τοῦ πνεύματος, ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ συγκρότηση μιᾶς ἐπιστήμης τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς μέσω τῆς μελέτης τῶν δυνάμεων ποὺ διαμορφώνουν τὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα. Τὴν ἐπιστήμη αὐτὴ ὁ Μίλλ ὀνομάζει ἠθολογία (ethology).

Θεωρητικὰ ἡ ἠθολογία ἀποτελεῖ τὴ γέφυρα μεταξὺ ψυχολογίας καὶ κοινωνιολογίας. Ἐνῶ ὅμως στὴν ψυχολογία ἡ συνειρμικὴ σχολή, στὴν ὁποία ἀνῆκε καὶ ὁ πατέρας τοῦ Τζῶν Στιούαρτ, ὁ James Mill, εἶχε κατὰ τὸν Μίλλ κατορθώσει νὰ θεμελιώσῃ ἐπαρκῶς τοὺς βασικοὺς νόμους λειτουργίας τοῦ πνεύματος, στὴν κοινωνιολογία δὲν εἶχε ἐπιτευχθεῖ παρὰ ἡ διατύπωση ἑνὸς μόνο γενικοῦ νόμου, ἐκείνου τῶν Τριῶν Σταδίων τοῦ Comte. Ἡ ἠθολογία ἀποτελοῦσε τὴν προσωπικὴ ἀπόπειρα τοῦ Μίλλ νὰ συμβάλῃ στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐπιστήμης τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία θὰ προέβλεπε τὴ δυνατότητα ἄσκησης ἠθικῶν ἐπιλογῶν στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀτομικοῦ καὶ συλλογικοῦ χαρακτήρα, θὰ θεμελιῶνε συνεπῶς ἐπιστημονικὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. Μέσω τῆς ἠθολογίας καὶ τῆς λογικῆς τῶν ἠθικῶν ἐπιστημῶν ἡ γενικότερη γνωσιολογία καὶ θεωρία τῆς ἐπιστήμης τοῦ Μίλλ συνδέεται μὲ τὴν ἠθικὴ καὶ πολιτικὴ του φιλοσοφία, ποὺ ἐστιάζεται κατ' ἐξοχὴν στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας.

Τὸ δεύτερο χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ἔργα τοῦ Μίλλ εἶναι ἡ πραγματεία του Ἀρχές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας (*Principles of Political Economy*), ποὺ δημοσιεύθηκε σὲ δύο τόμους τὸ 1848 καὶ εἶχε ἐξίσου μεγάλη ἐπιτυχία μὲ τὸ Σύστημα Λογικῆς, πραγματοποιώντας ἐπτὰ ἐκδόσεις κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ συγγραφέα. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἀποτύπωσης

τῆς προοδευτικῆς ἀναθεώρησης τῶν ἀπόψεών του αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἔργο του ἐπειδὴ στὶς διαδοχικὰς ἐκδόσεις του ὁ Μίλλ ἐγκαταλείπει σταδιακὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν ἀρχῶν τῆς ἐλευθέρης ἀγορᾶς τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ φθάνει νὰ ἐνστερνισθεῖ τὶς ἀρχές τοῦ σοσιαλισμοῦ ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ἡ μόνη ἐπιφύλαξη ποὺ διατήρησε σὲ σχέση πρὸς τὴν πλήρη ἀποδοχὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ ἀφοροῦσε τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας. Τὸ αἶτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τοῦ προβληματισμοῦ του στὸ περιφημότερο ἔργο του, τὸ δοκίμιο *Περὶ Ἐλευθερίας (On Liberty)*, ποὺ δημοσίευσε τὸ 1859. Στὸ ἔργο του αὐτὸ ὁ Μίλλ διερευνᾷ τὴ σχέση τῆς ἐλευθερίας μὲ τὸν πολιτισμὸ καὶ ἀνάγει τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς σκέψης καὶ τῆς ἔκφρασης σὲ προϋποθέσεις τῆς ἐπιβίωσης τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ ἰδεῶδες στὸ ὁποῖο ἐπιμένει ὁ Μίλλ εἶναι ἡ ἀτομικότητα, ἡ καλλιέργεια δηλαδὴ τῶν χαρισμάτων καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ καθενός, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴν πολυμορφία τῶν ἀτομικῶν ἐκφράσεων ὁ μέγιστος δυνατὸς ἐμπλουτισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Φυσικὰ ὁ Μίλλ γνωρίζει ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας εἶναι πρωταρχικὰ πολιτικὸ καὶ σ' ὅλη τὴν ἐξέλιξη τῆς σκέψης του τὸν ἀπασχολοῦν οἱ θεσμικὲς προϋποθέσεις ποὺ θὰ τὴν ἐξασφαλίσουν.

Τὴν τελικὴ του ἀπάντηση στὸ πρόβλημα τὴ δίνει στὸ σημαντικότερο πολιτικὸ του σύγγραμμα *Στοχασμοὶ περὶ ἀντιπροσωπευτικῆς κυβερνήσεως (Considerations on Representative Government, 1861)*. Στὸ ἔργο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση σὲ θεωρητικὸ ἐπίπεδο πολλῶν ζωτικῶν θεμάτων ποὺ συνάπτονται μὲ τὰ αἰτήματα τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ κινήματος τῆς ἐποχῆς, ὅπως π.χ. τὸ ζήτημα τοῦ ἐκλογικοῦ συστήματος, ὁ Μίλλ ἀναπτύσσει μιὰ γενικότερη θεωρίαν τῆς δημοκρατίας. Κύρια ἐστία τῆς πολιτικῆς του σκέψης εἶναι ὁ συνδυασμὸς τῶν θεσμῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας μὲ διαδικασίες

ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὴ διαχείριση τῶν κοινῶν. Ὁ συναφὴς προβληματισμὸς τοῦ συνδέεται μὲ μιὰ νέα ἀντίληψη γιὰ τὴν πολιτικὴ πράξη, τὴν ὁποία ἀντιλαμβάνεται ὡς ἄσκηση τοῦ χαρακτήρα τοῦ πολίτη. Κατὰ τὸν Μίλλ ἡ πολιτικὴ διακρίνεται ἀπὸ μιὰ ἐνδιάθετη παιδευτικὴ δυναμικὴ, ποὺ συμβάλλει στὴν ὠρίμανση τοῦ πολιτικὰ ἐνεργοῦ ἀτόμου καλλιεργώντας τὴ συναίσθηση τῶν κοινωνικῶν του εὐθυνῶν καὶ τὴ συνείδησή του ὡς μέλους τοῦ συνόλου. Ἐτσι, ἡ πολιτικὴ ἐπαναδιαπλέκεται μὲ τὴν ἠθικὴ ἐπειδὴ ἀκριβῶς «προωθεῖ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν εὐφυΐα τοῦ ἀτόμου». Γιὰ τὸν Μίλλ ὁ πολιτικὸς φιλελευθερισμὸς ἀπὸ ὀχυρὸ ἐγωιστῶν μὲ ἰδιοτελεῖς ἐπιδιώξεις μεταβάλλεται σὲ σχολεῖο φορέων ἠθικῆς συνείδησης ποὺ κήδονται τοῦ δημοσίου ἀγαθοῦ. Συγχρόνως ὁμως, γιὰ νὰ διασφαλιστεῖ ἡ δημοκρατία, τὸν ἀπασχολεῖ ζωηρὰ καὶ ἡ κατοχύρωση τῆς ἀντιπροσώπευσης τῶν μειοψηφίῶν.

Ἐξίσου ἀξιοσημείωτὴ εἶναι στὸ σύγγραμμα αὐτὸ ἡ στροφὴ τοῦ ἐνδιαφέροντός του πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐθνότητος ποὺ βρισκόταν στὸ ἐπίκεντρο τῆς πολιτικῆς ζωῆς καὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων σὲ ὁλόκληρὴ τὴν Εὐρώπῃ κατὰ τὸν δέκατο ἑνατο αἰῶνα. Στὸ ζήτημα τῆς ἐθνότητος ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ διακυβέρνηση ἀναφέρεται μὲ πυκνότητα στὸ κεφάλαιο XVI τῆς πραγματείας του. Οἱ σχετικὲς ἀπόψεις ποὺ ἐκφράζει ἀναδεικνύουν τὴ συνθετότητα τοῦ ζητήματος τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, ποὺ τὴ θεωρεῖ ἀναγκαῖο συντελεστὴ γιὰ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῆς συνοχῆς. Ὁ Μίλλ πιστεύει ὅτι ἡ ἐθνικὴ κοινότητα ἀποτελεῖ τὴν καλὺτερη καὶ ἀσφαλέστερη βάση γιὰ τὴ λειτουργία τῶν θεσμῶν τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας, ὑποστηρίζει συνεπῶς τὴν αὐτοδιάθεση καὶ ἀνεξαρτησία τῶν ἐθνότητων καὶ φρονεῖ ὅτι τὰ ὅρια τοῦ κράτους πρέπει νὰ συμπίπτουν μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἐθνότητος. Ἡ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Μίλλ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ φιλελευθερι-

σμοῦ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῶν ἐθνοτήτων, ἂν καὶ στὸ κείμενό του εἶναι σαφές ὅτι διαθέτει πλήρη ἐπίγνωση τῶν προβλημάτων πού ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴ συμβίωση καὶ ἀλληλοπεριχώρηση ἐθνικῶν καὶ πολιτισμικῶν ομάδων, περιπτώσεις γιὰ τὶς ὁποῖες ἐνδείκνυνται κατὰ τὴ γνώμη του ὁμοσπονδιακὲς ρυθμίσεις.

Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο, πού ἀποτελεῖ τὴν πληρέστερη σύνθεση τῆς ὥριμης πολιτικῆς σκέψης τοῦ Μίλλ, κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῶν Ἑλλήνων φιλελευθέρων τῆς ἐποχῆς. Μεταφράστηκε ἐλληνικὰ ἀπὸ τὸν Γεώργιο Ναύτη μὲ τὸν τίτλο *Περὶ ἀντιπροσωπικῆς πολιτείας* καὶ ἐκδόθηκε δύο χρόνια μετὰ τὴν πρώτη ἀγγλικὴ ἐκδοση. Ἀπὸ τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων τῆς Β' Ἑθνοσυνέλευσης, πού συνέταξε τὸ φιλελεύθερο ἐλληνικὸ σύνταγμα τοῦ 1864, φαίνεται ὅτι οἱ πολιτικὲς ἰδέες τοῦ Μίλλ εἶχαν ἀξιόλογη ἀπήχηση στὴν ἐλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς.

Μιὰ πρακτικὴ ἐκδήλωση τοῦ γνήσιου δημοκρατικοῦ φρονήματος τοῦ Μίλλ ἦταν ἡ ζωνερὴ καταγγελία τῆς καταπίεσης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀδικίας εἰς βάρος τῶν γυναικῶν, πού ἐπιχειρεῖ στὸ ἔργο του *Ἡ ὑπόταγὴ τῶν γυναικῶν* (*The Subjection of Women* 1869). Αὐτὸ εἶναι ἴσως τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Μίλλ, ἰδίως ὡς πρὸς τὴν πρωτοτυπία τῶν ἀναλύσεων πού ἐπιχειρεῖ σὲ σχέση πρὸς τὸν ἀνδροκρατικὸ χαρακτήρα τῆς ἱστορίας τοῦ πρλιτισμοῦ καὶ τὸν ἐνστερνισμό καὶ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἀνδροκρατικῆς ἀντίληψης καὶ ἀπὸ τὶς ἴδιες τὶς γυναῖκες.

Ὁ βαθύτατος ἀνθρωπισμὸς τοῦ Μίλλ καταγράφεται καὶ στὴν κριτικὴ πού ἄσκησε πρὸς τὶς ἀρχές τῆς θεωρίας τοῦ ὠφελισμοῦ στὸ ὁμότιτλο δοκίμιό του (*Utilitarianism*, 1863), ὅπου διατυπώνει ὡς θεμελιῶδες αἶτημα τῆς φιλοσοφίας του τὴν ἀναγνώριση τῆς συνθετότητας τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας καὶ τοῦ συγκινησιακοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ κριτικὸ ἔργο τοῦ Μίλλ περιλαμβάνονται σημαντικὰ κείμενα γιὰ μεγάλους συγ-

γραφεῖς τῆς ἐποχῆς του (Bentham, Coleridge, Tocqueville, Comte, Michelet, Austin, Grote κ.ἄ.).

Τὸ εὐρύτατο φάσμα τῶν θεμάτων πού καλύπτει τὸ κριτικὸ ἔργο τοῦ Μίλλ ἀποκαλύπτει τὴν πολυμέρεια τῶν ἐνδιαφερόντων του καὶ τὴ βαθιά του εὐαισθησία καὶ καλλιέργεια. Εἰδικότερα τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία δείχνει τὴ δεκτικότητα του στὴ ρομαντικὴ αἰσθαντικότητα τῆς ἐποχῆς. Τίποτε δὲν θὰ μπορούσε νὰ τὸν ξεχωρίσει ριζικότερα ἀπὸ τὸν πνευματικὸ του Μέντορα Τζέρεμυ Μπένθαμ. Ὡστόσο, ὅπως εὐστοχα παρατηρήθηκε, ἐπιδίωξη τοῦ Μίλλ ἦταν νὰ ἐμπλουτίσει καὶ νὰ διευρύνει, ὅχι ν' ἀπαρνηθεῖ, τὴν ὠφελιμιστικὴ κληρονομιά τῆς σκέψης του. Παρόλο πού ἡ ἄρνηση τῆς ὠφελιμιστικῆς ἠθικῆς δὲν βρίσκει μέσα στὶς προθέσεις τῆς κριτικῆς του, τὸ ὄραμα τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας πού καθοδηγεῖ τὴ σκέψη του ξεπερνᾷ, χωρὶς ἀμφιβολία, τὰ ὅρια τοῦ ὠφελιτισμοῦ. Οἱ πνευματικὲς ὀφειλὲς τοῦ Μίλλ στὸν ἰδεαλισμὸ τοῦ Alexander von Humboldt καὶ στὸ ρομαντισμὸ τῆς ἀγγλικῆς ποίησης τοῦ πρῶμου δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα τὸν προσανατόλισαν πρὸς τὶς αἰσθητικὲς ἀξίες καὶ πρὸς τὴ δημιουργικότητα τῆς ἀνθρώπινης ἔκφρασης ὡς αὐτοσκοπούς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκριβῶς ἡ σκέψη του ὑπερακοντίζει τὸν ὠφελιμισμὸ. Αὐτὸ εἶναι σαφὲς καὶ στὴν *Αὐτοβιογραφία* του, πού ἐκδόθηκε τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του (1873). Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ μνημεῖο πνευματικῆς εἰλικρίνειας καὶ σεμνότητος συνιστᾷ τὴν καλύτερη ὑπόθεξη μιᾶς ζωῆς ἀφιερωμένης μὲ τὴ μεγαλύτερη συνέπεια στὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας.